

G CONSELLERIA
O TRANSICIÓ ENERGÈTICA,
I SECTORS PRODUCTIUS
B I MEMÒRIA DEMOCRÀTICA
/ DIRECCIÓ GENERAL
MEMÒRIA DEMOCRÀTICA

RUTA DE LA MEMÒRIA FEMINISTA I ANTIFEIXISTA A PALMA

Elisabeth Ripoll Gil
Materials didàctics per a l'ensenyament
de la memòria democràtica a les Illes Balears

Índex

Què són les pedres de la memòria?.....	3
La repressió en perspectiva de gènere	4
Dades relatives a l'itinerari.....	5
Relació de biografies i punts de la ruta.....	7
Juana Baño Morales (carrer Salat núm. 21 - plaça de Raimundo Clar).....	7
Pilar Sánchez Llabrés (plaça de Sant Francesc Xavier, la Soledat).....	8
Belarmina González Rodríguez (plaça de Sant Francesc Xavier, la Soledat).....	9
Aurora Picornell Femenias (passeig des Portitxol, es Molinar).....	10
Catalina Flaquer Pascual (passeig des Portitxol, es Molinar).....	15
Antònia Pascual Flaquer (passeig des Portitxol, es Molinar).....	16
Maria Pascual Flaquer (passeig des Portitxol, es Molinar).....	17
Selecció de textos per llegir durant la realització de la ruta.....	19
<i>Ante la jornada del 8 de marzo. Jornada internacional de lucha para la mujer trabajadora</i>	19
<i>A las madres trabajadoras</i>	19
<i>Nota importante</i>	20
Altres recursos didàctics.....	21
Aurora Picornell.....	21
Pilar Sánchez Llabrés.....	21
Catalina Flaquer Pascual, Antònia Pascual Flaquer i Maria Pascual Flaquer.....	21
Referències i selecció bibliogràfica d'ampliació.....	22
Webgrafia.....	22

La ruta que presentam està basada en un recorregut per Palma, que es pot realitzar a peu i que es configura a partir de les pedres de la memòria instal·lades a la via pública. El recorregut total, que transita per la ciutat, és de 3,3 quilòmetres i el punt de partida i punt final es poden invertir.

L'itinerari s'ha duit a terme prèviament en iniciatives dirigides al conjunt de la societat. A títol d'exemple, l'any 2022 i per commemorar el 8M, l'associació Memòria de Mallorca, el Col·lectiu Aurora Picornell i el Moviment Feminista de Mallorca realitzaren la ruta aquí proposada.

Què són les pedres de la memòria?

L'any 1992 es va dur a terme a la ciutat alemanya de Colònia un homenatge a víctimes del nazisme, coincidint amb el cinquantè aniversari del decret de deportació de la població d'ètnia gitana ordenat per Himmler. El projecte artístic va ser desenvolupat per Gunter Demnig, encarregat de dissenyar i elaborar una placa amb la inscripció de les primeres línies del decret de deportació.

Aquesta experiència va dur Demnig a aprofundir en els fets a través d'un procés de recerca a través d'arxius locals, fonts orals, registres de propietat, habitatge i padró, etc., en el que s'adonà del fet que, en termes generals, la població de l'entorn desconeixia els fets i les víctimes. Com a conseqüència, l'artista va engegar un projecte per homenatjar les víctimes del nazisme a través de la realització de llambordes que incloïen un text identificatiu i que havien de ser col·locades al paviment dels carrers, coincidint amb els domicilis, lloc de treball o lloc de desaparició de les víctimes.

Aquestes llambordes, conegudes com *Stolpersteine* (literalment la traducció seria «pedra en el camí que pot fer ensopegar»), estan realitzades a mà i es troben personalitzades amb les dades de cada víctima. Es tracta de peces cúbiques de 10 x 10 x 10 centímetres, en color daurat.

Durant els anys noranta del segle XX, Gunter Demnig construï centenars de peces, algunes col·locades sense permís. L'any 2000, Colònia atorgà a l'artista permís per instal·lar tota la seva obra a la ciutat, i durant els anys següents el projecte va anar creixent. En l'actualitat hi ha més de setanta mil llambordes arreu d'Europa.

Es tracta d'un projecte en evolució constant, que en el cas de l'Estat espanyol arribà en primer terme a Catalunya, concretament a Navas, on s'instal·laren llambordes a cinc republicans deportats al camp de Mauthausen. En el cas de les Illes Balears, les primeres pedres daurades foren instal·lades per Demnig el desembre de 2018 en honor a catorze víctimes del nazisme.

Tal com es recull a la plana web de la Direcció General de Memòria Democràtica de la CAIB:

«el projecte Stolpersteine aconsegueix que a cada indret on es sol·licita, necessàriament s'obri una recerca (...) compleix objectius i funcions importants per a la defensa dels drets humans: la difusió, la pedagogia, els arxius i l'ús d'aquests per a projectes artístics, a més de la denúncia pública i l'homenatge a les víctimes, i d'alguna manera, potser sense pretendre-ho, crea un arxiu de registres, en aquest cas de drets humans, obert a tothom en una exposició permanent als carrers i places dels pobles. És l'únic arxiu al món a un espai públic i dispersat per tota Europa, que documenta els crims contra la humanitat del nazisme, els primers que van ser jutjats com a tals.»

Entenent que el règim franquista partia de les bases del feixisme estès per Europa la dècada dels anys trenta, l'associació Memòria de Mallorca sol·licità que el projecte de les llambordes es pogués fer extensiu a les víctimes del franquisme, fet que s'ha traduït en les pedres de la memòria de color platejat. Mantenen les dimensions de 10 x 10 x 10 centímetres i estan fetes per Michael Friedrichs Friedlaender, escultor del metall que des de l'any 2005 realitza les llambordes commemoratives

del projecte artístic de Demnig.¹

En la plana web de la Direcció General de Memòria Democràtica de la CAIB trobam un mapa geolocalitzat amb informació de totes les llambordes daurades i platejades instal·lades a les Illes Balears (<https://ideib.caib.es/memoria>).

La repressió en perspectiva de gènere

Com explica Jaume Claret al pròleg de l'obra d'Antoni Tugores, *Víctimes invisibles. La repressió de la dona durant la guerra civil i el franquisme a Mallorca*, «la violència no era reactiva, sinó absolutament proactiva. No era fruit d'incontrolats, ni limitada al període bèl·lic, ni condemnada per ningú. La desproporció va fer-se evident immediatament, fins i tot per a gent ideològicament afí com l'intel·lectual francès George Bernanos» (Tugores, 2011, 12).

Al seu torn, Tomeu Garí reivindica en la seva tesi doctoral (presentada el 2017 i publicada el 2019) que durant molt de temps la repressió patida per les dones arran de la Guerra Civil i la dictadura havia quedat silenciada, fins que historiadors com David Ginard Féron iniciaren investigacions sobre el paper de la dona durant el període republicà, la Guerra i el franquisme, fins marcar un camí ple de fites assolides.

En l'actualitat disposam d'un conjunt creixent de títols que hem de tenir presents a l'hora de profunditzar en el tema.

David Ginard Féron signa textos com *Entre el castigo y la redención. Las mujeres encarceladas en las Islas Baleares (1936-1943)* i *La prisión central de mujeres de Palma de Mallorca (1936-1943)*. També és autor dels llibres *Dona, guerra civil i franquisme* (Documenta Balear, 2011); *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals del Moviment Obrer a les Balears* (publicat en tres volums per Documenta Balear); *Aurora Picornell (1912-1937). De la Història al símbol* (2a edició, revisada i ampliada el 2023, a Documenta Balear), *Matilde Landa: de la Institución de Libre Enseñanza a las prisiones franquistas* (Flor del Viento, 2005) i *Matilde Landa: El compromiso y la tragedia (1904-1942)* (Publicacions de la Universitat de València, 2023).

Margalida Capellà Fornés signa els volums de *Dones republicanes. Memòria de la Guerra civil a Mallorca*, col·lecció que marca una fita en la recuperació de la història en perspectiva de gènere a través de l'oralitat. Més d'un centenar de testimonis femenins aporten els seus records i vivències —o dels seus familiars—.

Antoni Tugores Manresa és també autor de *Moriren dues vegades. Daria i Mercè Buxadé, infermeres catalanes assassinades a Mallorca l'any 1936* (Lleonard Muntaner Editor, 2017). Les germanes Buxadé, nascudes a Puebla (Mèxic) en el si d'una família catalana emigrant retornada, participaren de manera voluntària en l'expedició encapçalada per Bayo. Després del reembarcament precipitat de les tropes republicanes, les germanes Buxadé i altres tres dones foren detingudes i assassinades. L'obra pivota sobre la reconstrucció històrica dels fets i la internacionalització judicial del crim a través de la Querella Argentina.

Així mateix, també cal tenir en compte la col·lecció de llibres de la *Guerra civil poble a poble* o la sèrie documental *Memòria i oblit d'una guerra*, amb un capítol concret sobre la presó de Can Sales.

Les recerques de Tomeu Garí Salleras derivades de la seva tesi doctoral, publicada en el llibre *La repressió feixista a Mallorca durant la Guerra Civil i la postguerra (1936-1945)* (Lleonard Muntaner Editor, 2019), defineix una tipologia de la violència que es practicà contra les dones: afusellaments, empresonaments (incloent tortures, adoctrinament...), i càstigs físics, psicològics i abusos sexuals, a més d'humiliacions, silenci i por. L'autor també reivindica el paper, l'obra i llegat

¹ Direcció General de Memòria Democràtica de la CAIB. *Stolpersteine*, <https://www.caib.es/sites/memoria/ca/stolpersteine/> (data de consulta: 25 d'agost de 2022).

d'aquestes dones, de les quals una gran majoria jugaren un paper o donaren suport als projectes republicans, militant en partits polítics, participant en sindicats, actes reivindicatius, etc.

La impunitat dels botxins desfermà una violència inaudita, provocant nombrosos episodis de repressió, alguns dels quals són ben coneguts, com el de les milicianes de Manacor o Aurora Picornell. Altres casos, com el de Gabriela Grimalt a Manacor, han rebut manco difusió entre la societat civil, però són igualment representatius de la impunitat, el silenci i la por instaurats.

De les dones assassinades que Tomeu Garí ha pogut identificar, algunes foren víctimes de segrests, altres de tretes de presó i algunes moriren dins els centres penitenciaris o foren ingressades a l'hospital.

Les que salvaren la vida patiren altres formes de repressió. Com a conseqüència de la Guerra i de la dictadura, les dones foren relegades a una posició secundària i els avenços assolits durant els anys previs pel que fa a aspectes com l'educació es frenaren en sec.

Així mateix, patiren les conseqüències de la guerra en els àmbits laborals i de vida quotidiana, amb els anys de fam i misèria a què moltes famílies es varen veure abocades, i patiren la por i les humiliacions d'una societat que menystenia els presos i els seus familiars.

Una obra singular són les memòries de Josefa García Martínez, titulada *Memorias de una maestra republicana represaliada en Felanitx durante la guerra civil* (Lleonard Muntaner Editor, 2014) i que representa la única obra de memòries en perspectiva de gènere en relació amb la repressió franquista.

En tot aquest context, Tomeu Garí denuncia com a responsables d'instigar i executar la repressió un ampli conjunt d'institucions de poder com l'exèrcit, la Falange (incloent la Secció Femenina), la Guàrdia Civil, la Policia, els representants municipals i les milícies ciutadanes (Garí, 2019).

Tot i que aquesta ruta s'emmarca en un espai geogràfic molt concret, a més de les esmentades recerques relatives a Palma i Mallorca, hem d'esmentar també l'existència de recerques en perspectiva de gènere al conjunt de l'arxipèlag. A títol d'exemple, figures com la sindicalista eivissenca Margalida Roig Colomar (empresonada) o la mestra i científica menorquina Margarida Comas Camps (exiliada) han estat objecte d'estudi a l'obra *Dones i èpoques. Aproximació històrica al món de la dona a les Illes Balears*. De Margalida Roig, *Llogat*, trobam també una anàlisi biogràfica a càrrec de Fanny Tur a *Personatges de la nostra història* (5), entre d'altres.

Dades relatives a l'itinerari

<i>Dona homenatjada pedra de la memòria</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Punt de la ruta</i>
Juana Baño Morales	Carrer Salat núm. 21, plaça de Raimundo Clar	Aturada 1: punt de partida
Pilar Sánchez Llabrés	Plaça de Sant Francesc Xavier, La Soledat	Aturada 2: a 1,6 km a peu del punt de partida
Belarmina González Rodríguez		
Aurora Picornell Femenias	Passeig des Portitxol, aproximadament a la zona del número 5, es Molinar	Aturada 3: a 1,7 km a peu des de la segona aturada, punt final de la ruta
Catalina Flaquer Pascual		
Antònia Pascual Flaquer		
Maria Pascual Flaquer		
Recorregut total: 3,3 km a peu		

Itinerari disponible a <https://goo.gl/maps/FQYDv25Nz5vix9kY9>.

Relació de biografies i punts de la ruta

Juana Baño Morales (carrer Salat núm. 21 – plaça de Raimundo Clar)

Nascuda a Palma el 1886, Juana Baño Morales era militant del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) i sindicalista a la Unió General de Treballadors (UGT).

És possible que Juana Baño i la seva parella, Ramon Fuster Rojo, coneguessin el sindicalista i socialista Antoni Ribas i *el Francès*, que foren assassinats el 28 de setembre de 1936 després de ser assetjats i envoltats a una casa del carrer de s'Hostal de Santanyí de Palma. No se sap cert si Baño i el seu home presenciaren aquests fets, però el cert és que el mateix dia varen desaparèixer (Gari, 2019).

Sobre la base de la causa judicial 962/1936 i a la inscripció del Jutjat de Pau municipal, sabem que Baño fou assassinada el 2 d'octubre de 1936, amb 50 anys d'edat, i que el seu cos va aparèixer al quilòmetre 15 de la carretera de Palma a Calvià, on guàrdies civils, alertats pels comentaris de la població, es desplaçaren per corroborar la informació. També el Mapa de Fosses de Mallorca, en el capítol dedicat a Calvià, elaborat per Manel Suárez, ens aporta informació.²

El 3 d'octubre va ser enterrada com a desconeguda al cementiri de Calvià, i el mes següent, a partir de la roba que duia el dia que va desaparèixer —bata amb flors, camisa blanca amb les inicials M. A., calces i espadenyes—, va ser identificada per la seva germana Maria. Segons l'autòpsia que realitzaren els metges en aquells moments, Juana Baño morí a causa de dues ferides d'arma de foc, una al crani i una altra al tòrax.

Dins el Pla d'Actuació de Fosses dels anys 2018-2019, l'equip de la Sociedad Aranzadi localitzà el cos de Baño, durant l'exhumació de la fossa del cementiri de Calvià. La fossa es va obrir l'octubre de 2018, coincidint amb la ubicació assenyalada per la documentació escrita. El cos de Juana Baño aparegué a la fossa dos, fila tres, en decúbit prono (amb la cara cap avall) en orientació oest-est, les extremitats estirades i el cap voltat cap a la dreta.³

Juana Baño fou la primera dona víctima de la repressió franquista que es va trobar i identificar a les Illes. Les seves restes foren entregades als familiars, per part del Govern de les Illes Balears, en un acte privat el mes de gener de 2020, i posteriorment es dugué a terme un homenatge al Mur de la Memòria del cementiri de Palma.

La parella de Juana Baño Morales, Ramon Fuster Valls, també va ser assassinat pels sollevats, el dia 11 d'octubre de 1936, i fou enterrat a una fossa del cementiri de Palma.⁴

El text de la pedra de la memòria en homenatge a Juana Baño és el següent:

² Govern de les Illes Balears, associació Memòria de Mallorca. *Mapa de les fosses comunes de Mallorca*, 1a part (actualitzat abril 2016), http://www.illesbalears.cat/sites/memoria/ca/documentacia_mapa_de_fosses_mallorca/ (data de consulta: 26 d'agost de 2022).

³ Aranzadi, Biomics (2019). *Informe de identificación de Juana Baño Morales. Exhumación en el cementerio de Calvià, Mallorca*. GOIB - Conselleria de Cultura, Participació i Esports. Disponible a la plana web de la Direcció General de Memòria Democràtica del GOIB, http://www.caib.es/sites/memoria/ca/n/fossa_del_cementiri_de_calvia_juana_baao_morales/?mcont=122612 (data de consulta: 26 d'agost de 2022).

⁴ GOIB - Conselleria de Presidència, Funció Pública i Igualtat. Direcció General de Comunicació (2020). *Nota informativa*, <http://www.caib.es/pidip2front/jsp/es/ficha-convocatoria/9386610#> (data de consulta: 26 d'agost de 2022).

Aquí visqué
JUANA
BAÑO MORALES
NASCUDA 1886
DESAPAREGUDA
28.9.1936
ASSASSINADA 2.10.1936
CALVIÀ

Pilar Sánchez Llabrés (plaça de Sant Francesc Xavier, la Soledat)

Pilar Sánchez Llabrés, *Reüllà*, va néixer el 1903. Vivia al barri de la Soledat i treballava com a venedora de comestibles a una paradeta de la plaça Major, on feia mostra del seu activisme polític com a militant del Partit Socialista. Estava casada amb Miquel Borel, treballador en la construcció i sabater, i tenien quatre fills: Rafel, Joan, Miquel i Francesca.

Quan va tenir lloc el cop d'estat Pilar Sánchez es va amagar al domicili de Joan Real, amic de la família i regidor de l'Ajuntament de Palma, al barri dels Hostalets.

Passats uns dies els falangistes anaren a cercar a Pilar Sánchez a casa seva i, atès que ja no hi era, se'n varen endur el seu marit i fills, que foren duts a la comissaria de política de la plaça de Santa Magdalena, on hi havia Francisco Barrado Zorrilla. El seu home fou torturat.

Tanmateix Pilar, identificada en el seu amagatall, va ser denunciada i detinguda juntament amb Joan Real, qui fou assassinat al cementiri de Porreres.

El cas de Pilar Sánchez es troba envoltat d'algunes circumstàncies singulars que demostren irregularitats en el procediment i la implicació de les autoritats en la repressió. Així, per exemple, les investigacions i l'ordre per dur a terme l'autòpsia es dugueren a terme per requeriment del cap de Falange, tasca que corresponia a l'autoritat judicial. Així mateix, les informacions aportades pel cap de Falange no concorden amb les d'altres testimonis i informes. Malgrat tot, el mes d'octubre els fets quedaren sobreseguts i la causa tancada, atorgant total impunitat als responsables del crim.

La causa judicial 901/1936 i dos testimonis casuals dels fets han permès reconstruir els fets al voltant de l'assassinat de Pilar Sánchez (Capellà, 1989). Va ser detinguda per quatre falangistes, que la dugueren fins a Sencelles, la violaren i la fermaren al cotxe, arrossegant-la pel camí, fins que la remataren amb cinc trets a una zona de garriga. Un dels testimonis va identificar la dona com a Pilar Sánchez, donat que també vivia a la Soledat.

La causa judicial exposa la troballa del cos d'una dona el 18 de setembre de 1936, al qual es va realitzar l'autòpsia, que va certificar que la causa de la mort era arma de foc. El cos va ser enterrat a la fosa comuna del cementeri de Sencelles, espai que durant dècades posteriors va patir remodelacions fent impossible, fins al moment, la troballa del cos.

Després de l'assassinat de Pilar Sánchez els seus fills tornaren a casa, però Miquel Borel fou tancat a Can Mir i va passar per diversos camps de concentració a Mallorca, fins que el 1940 aconseguí la llibertat (Garí, 2019).

El text de la pedra de la memòria en homenatge a Pilar Sánchez és el següent:

A La Soledat visqué
PILAR
SÁNCHEZ LLABRÉS
NASCUDA 1903
TORTURADA
ASSASSINADA 18.9.1936
SENCELLES

Pilar Sánchez Llabrés. Imatge extreta del documental *Totes les causes, l'assassinat d'una dona desconeguda*. Disponible a ib3.org

Belarmina González Rodríguez (plaça de Sant Francesc Xavier, la Soledat)

La figura de Belarmina González Rodríguez és la més desconeguda de totes les dones que conformen aquest recorregut a través de les pedres de la memòria.

D'ella se sap que havia nascut a Palència, que estava casada i no tenia fills, i que vivia al barri de la Soledat, concretament al carrer de Sant Rafel, 44. Sabia llegir i escriure, i es dedicava a les tasques de la llar (Ginard, 2023, 192-193).

Belarmina va entrar a la presó de Can Sales el 31 de desembre de 1936 i sembla que no coneixia cap dona reclosa, fet que descartaria qualsevol hipòtesis d'amistat amb les companyes afusellades amb ella la Nit de Reis.

El seu cos fou identificat al cementeri de Son Coletes, a Manacor, a partir de la campanya d'excavació de 2021.

El text de la pedra de la memòria en homenatge a Belarmina és el següent:

A LA SOLEDAT VISQUÉ
BELARMINA
GONZÁLEZ RODRÍGUEZ
NASCUDA 1914
DETINGUDA 31.12.1936
PRESÓ DE DONES
PALMA
ASSASSINADA 5.1.1937
PORRERES

Aurora Picornell Femenias (Passeig des Portitxol, es Molinar)

No és fàcil fer una síntesi de la biografia d'Aurora Picornell Femenias,⁵ una de les figures més representatives de la segona república i de la repressió franquista a Mallorca. Des de la recerca de Francesca Bosch publicada a *Aurora Picornell. La lluita mai no mor*, el 1987, fins la segona edició de *Aurora Picornell (1912-1937) de la Història al símbol*, de David Ginard, són nombrosos els textos que parlen de la jove comunista assassinada la Nit de Reis de 1937.

Llorenç Capellà l'any 1989 publicava *Diccionari Vermell* (Editorial Moll), on indicava com la família Picornell es veié especialment afectada per la repressió en ser assassinats també el pare (Gabriel), dos germans (Gabriel i Ignasi) i el marit d'Aurora (Heriberto Quiñones).

Nascuda l'octubre de 1912 en el si d'una família treballadora des Molinar (el seu pare era fuster, i la seva mare, Joana, era sastressa) formada al marge del sistema educatiu i amb fortes conviccions polítiques i ideològiques, Aurora Picornell Femenias fou des de la seva adolescència una jove activista, compromesa amb el feminisme, el laïcisme i el món obrer.

En paraules de Francesca Bosch:

«a cada època i a cada lloc, sorgeix algú que assumeix la totalitat dels somnis i les esperances de la classe que representa. N'Aurora, a Mallorca, es convertí amb el símbol d'una lluita, desesperada i sempre en desavantatge, per aconseguir una vida més digna» (Bosch, 1987, 10).

Sastressa de professió, s'inicià en el món laboral al voltant dels catorze anys. Des de ben jove començà a escriure i publicar articles, essent especialment destacat el pròleg del llibre *La mujer, ¿es superior al hombre?*, de Margarita Leclerc, publicat el 1928.

El 1930 va començar la seva militància a la Lliga Laica de Mallorca, de la qual en fou vocal i única dona de la directiva. En aquesta mateixa etapa la jove començà a publicar a la revista *Ciudadania*, de tendència republicana federal.

Leclerc i Ateu Martí es podrien considerar els mentors d'Aurora Picornell en els àmbits del feminisme i el laïcisme respectivament.

La seva participació en el món obrer també era destacat, fet que incrementà la seva popularitat. Aurora Picornell era reconeguda entre els sectors progressistes de l'època i captà l'atenció de personatges com Alexandre Jaume i Gabriel Alomar.

⁵ La síntesi que realitzam en aquest recorregut basat en les pedres de la memòria parteix de l'obra de David Ginard Féron (2023): *Aurora Picornell, de la historia al símbol* (2a ed.). Documenta Balear.

Durant els primers mesos de la República milità en la Joventut Republicana Federal, a la que hi degué arribar a través de la Lliga Laica i *Ciudadania*, segons apunta David Ginard.

A inicis de la dècada dels trenta i amb l'arribada de la República, Aurora Picornell s'ubicava ideològicament entre el republicanisme federal i el comunisme.

Se sap que el juliol del mateix any 1931, Aurora Picornell ja formava part de les Joventuts Comunistes i ràpidament publicà a *Nuestra Palabra*, òrgan de premsa del Partit Comunista de les Illes Balears, partit on comença a militar una vegada instaurada la República, esdevenint un dels membres més actius i influents. Va ser responsable de la secretaria de la dona del comitè provincial de Balears del PCE. A *Nuestra Palabra* va signar nombrosos articles referits principalment a la dona treballadora, atès que l'emancipació de la dona era un dels punts clau del comunisme.

Sembla que el seu tarannà actiu la dugué també a implicar-s'hi en el món sindical a través de l'organització del Sindicat de sastreria de Palma el 1931, del qual en fou vicepresidenta.

Així mateix, Aurora va participar en la fundació l'any 1932 del Centre Cultural Molinar, tot i que se'n desconeixen les activitats i fites de l'entitat. A més, el mateix any Aurora Picornell es va casar a València amb Heriberto Quiñones, agent de la Internacional Comunista, i durant un llarg període de temps romangueren fora de l'illa.

A finals de 1933, coincidint amb la campanya per a les eleccions, Quiñones i Picornell tornaren a Mallorca. Les eleccions —on participaren per primera vegades les dones, i també Aurora que ja tenia l'edat indicava— donaren pas al Bienni Radicalcedista.

A partir del seu retorn, Aurora Picornell centrà esforços en impulsar novament l'activisme comunista en l'àmbit femení i va publicar, a *Nuestra Palabra*, el primer text conegut on planteja celebrar el 8 de març, el 1934. De fet, fou una de les principals impulsores per la celebració del Dia de la Dona a les illes.

El mes d'agost del mateix any néixer la seva única filla, Octubrina Roja (qui en posterioritat fou batejada com a Francisca).

Imatge d'Aurora Picornell amb la seva filla, Octubrina Roja. Imatge extreta de Wikipedia

Poc després tingueren lloc els Fets d'Octubre, i tot i el posicionament dels comunistes contra l'entrada de la CEDA al govern, a Mallorca la seva organització era feble i sabem que Aurora, amb un nadó, no s'implicà de manera directa en la protesta.

Tot i l'escassa transcendència que tingueren els fets a l'illa, es va proclamar l'estat de guerra a les Balears. Quiñones i algunes desenes de militants i simpatitzants comunistes foren detinguts, com el pare d'Aurora i Antònia i Maria Pascual. Alguns d'ells arribaren a passar varies setmanes a l'Illetes, mentre que Quiñones fou traslladat a Astúries, rebent amb moltes dificultats ajuda del Comitè Regional de les Balears del Socors Roig Internacional.

L'activisme polític i sindical d'Aurora es va intensificar durant els anys finals de la República. Fou una de les principals responsables de l'expansió del Socors Roig Internacional a Mallorca i intervingué en diverses activitats, com un acte pro amnistia impulsat pel PCE, en el qual Aurora participà com oradora.

El 1935 el PCE va intensificar la seva propaganda tot i la seva situació semiclandestina. Aquest activisme provocà que fos detinguda l'octubre de 1935, acusada de vendre exemplars de *Nuestra Palabra* amb un manifest subversiu. Per primera vegada Aurora entrava a presó, concretament al carrer dels Caputxins. Fou alliberada el 6 de novembre, i pocs dies després Quiñones tornava a Palma.

A finals d'any o inicis de 1936 la família Quiñones Picornell es va instal·lar a la Vileta, on es té constància de la implicació d'Aurora en la distribució de *Nuestra Palabra*. En aquells moments s'iniciava també la campanya per a les eleccions de febrer, en la que Aurora va participar de manera activa realitzant mítings a diversos municipis i liderant una comissió electoral femenina. L'estratègia dels comunistes en aquells moments era la de promoure una política antifeixista de caràcter unitari.

El triomf del Front Popular el febrer de 1936 serví per reactivar les forces d'esquerra a Mallorca i sembla que entre març i juliol el PCE a les Illes Balears passà d'uns tres-cents a uns sis-cents seixanta militants.

Durant el primer semestre de l'any es té constància de la celebració del Dia de la Dona Treballadora sota l'impuls principal de la secretaria femenina del PCE a Balears així com de la celebració del 1r de Maig, en una jornada on sembla que Aurora Picornell arengà els assistents enfilada a una de les escultures del passeig del Born.

Aurora Picornell era un símbol de primera magnitud per a l'esquerra mallorquina.

Una vegada produït el cop d'estat, Aurora es va dirigir a la Casa del Poble de Palma i poc després, el mateix 19 de juliol al matí, va ser detinguda i conduïda a la presó provincial de Palma, per després ser trasllada a la presó de dones. Al documental dedicat a Can Sales, *Memòria i oblit d'una guerra*, trobam testimonis d'algunes preses que van conviure amb Aurora i narren la seva treta.

La Nit de Reis de 1937 Aurora Picornell, Catalina Flaquer i les seves filles Antònia i Maria Pascual, i Belarmina González, foren tretes de presó i assassinades. Aurora mai va ser processada.

El 20 d'octubre de 2022, es va fer pública una notícia que marcà un abans i un després en les polítiques de memòria democràtica: s'havia identificat el cos d'Aurora Picornell a la fossa número tres de Son Coletes, a Manacor, juntament amb altres quatre cossos femenins.

La notícia va provocar un trasbals en la societat mallorquina i en les investigacions històriques. D'una banda, el cos d'Aurora Picornell ja no romandria enterrat allà on els seus botxins la llançaren, sinó que les seves restes podrien ser retornades als familiars per rebre un enterrament digne. D'altra banda, la notícia va implicar un gran impacte pel que fa a les investigacions desenvolupades fins al moment, donat que es pensava que Aurora Picornell i les Roges del Molinar es trobaven a la fossa de Porreres, i la seva identificació a Manacor va implicar un nou replantejament sobre la manera en què es van dur a terme les execucions.

A més, el cos d'Aurora aparegué vinculat a una ploma estilogràfica, fet carregat de simbolisme si tenim present el seu activisme. Així mateix, era la primera vegada que a una exhumació desenvolupada a l'Estat espanyol es trobava una ploma vinculada a un cos de dona.

Ploma d'Aurora Picornell apareguda a la fossa de Son Coletes. Imatge disponible de la web del *Diario de Mallorca*.

El cos d'Aurora es va poder identificar gràcies al perfil genètic del seu germà Ignasi Picornell, trobat a Porreres el 2016. L'osteoaqueòloga Almudena García-Rubio comunicava en roda de premsa que el cos d'Aurora Picornell presentava tres impactes de bala al cap, un al tòrax i al canell, evidenciant la violència de la repressió franquista. A principis de 2023 es va poder confirmar que la resta de cossos que havien aparegut devora les restes d'Aurora Picornell pertanyien a Belarmina González, Catalina Flaquer i Antònia i Maria Pascual.

Les excavacions que feren possible exhumar els cossos a Manacor formaven part del III Pla de Fosses del Govern Balear dels anys 2020-21, essent responsables de la part tècnica la Sociedad de Ciencias Aranzadi i ATICS.

El 28 de gener de 2023, en un acte públic i multitudinari celebrat al Conservatori de Música a Palma, i acompanyats per uns xeremiers i la Banda Municipal de Palma, es va fer entrega als familiars dels cossos d'Aurora Picornell i del seu pare Gabriel, de Belarmina González i de Catalina Flaquer i les seves filles Antònia i Maria Pascual Flaquer.

Fou un acte solemne, amb participació de distints representants polítics, de la societat civil i investigadors, i especialment dels familiars de les víctimes.

Les restes d'Aurora i del seu pare, per desig de la família, romandran enterrades al cementiri de Palma, al Memorial de la Dignitat, un espai habilitat per acollir les persones localitzades i no identificades les fosses.

Pel que fa al reconeixement d'Aurora Picornell en el conjunt de la societat civil, cal dir que arribat el període de transició i amb el pas del temps la seva figura ha estat reivindicada de manera multitudinària.

El gener de 1975 es va publicar a *Nostra Paraula*, encara clandestina, un article d'homenatge a Aurora Picornell amb un pes important de la tradició oral. Franco encara vivia i aquest text és el primer que parlava de la militant comunista des de 1936, marcant la recuperació i la construcció simbòlica del personatge.

El juliol de 1976 va tenir lloc a Palma un acte del PCE —el primer acte legal durant dècades a tot l'Estat— en què es va retre homenatge a Aurora Picornell, i dos anys després, el 1978, les Dones de l'Agrupació Centre del PCE de Palma prepararen un recordatori amb les imatges i dates d'assassinat d'Aurora i les Roges del Molinar.

Una fita a tenir present fou l'homenatge del 8 de gener de 1978, que transcorregué durant el matí al teatre Balear de Palma i l'horabaixa al cementeri de Porreres. Fou un acte de caràcter unitari que va aplegar partits i figures de l'antifranquisme, amb un parlament d'Antoni Serra Bauzà.

Uns mesos després el pintor Joan Bennassar va realitzar un cartell amb una representació d'Aurora Picornell i unes paraules del parlament de Serra Bauzà: «La història més prest o més tard imposa sempre el rigor de la veritat».⁶

Ja dins la dècada dels anys vuitanta es va fundar l'Ateneu Popular Aurora Picornell, que dugué a terme conferències, seminaris, cinefòrums...

Una altra data a tenir present és l'homenatge popular realitzat el 15 de març de 1987, coincidint amb el cinquanta aniversari de l'afusellament; en aquells moments es va col·locar la placa del carrer d'Aurora Picornell. És també el mateix any en què Francesca Bosch va publicar la seva biografia.

Entre 1986 i 1987 es va publicar en el diari *Baleares*, en forma de col·leccionable, *Memòria civil. Mallorca en guerra (1936-1986)*, que va incorporar textos sobre l'activisme polític i sindical d'Aurora.

Iniciada la dècada dels noranta varen començar a aparèixer treballs d'investigació històrica que tractaven temes com la repressió sobre el comunisme mallorquí o la presó de dones de Palma, marcant una via en el camp de la historiografia que estat fonamental per a la recuperació de la memòria democràtica.

L'any 2003, a iniciativa de l'Institut Balear de la Dona, es va dur a terme un homenatge a les preses de Can Sales, en una jornada en què hi hagué la presència de Llibertat Picornell i de la filla de Matilde Landa, Carmen López Landa.

Des de llavors la investigació en perspectiva de gènere s'ha consolidat, i també des de 2006 es va oficialitzar l'associació Memòria de Mallorca, pionera en reivindicacions com l'obertura de fosses.

Les iniciatives i homenatges s'han multiplicat en les darreres dècades, coincidint amb dates com el 14 d'abril o l'aniversari dels assassinats d'Aurora i les Roges del Molinar.

Hom pot destacar també la constitució del Col·lectiu Aurora Picornell el 2016, entitat que va editar *Aurora Picornell. Escrits 1928-1936*, i que a més de textos d'Aurora, recull altres testimonis que permeten aprofundir a través de la premsa d'època en les condicions laborals i socials de la classe treballadora i la perspectiva de gènere.

En temps més recents, concretament el 2017, Aurora Picornell ha estat reconeguda com a Filla Predilecta de Mallorca. El març de 2018, el Consell de Mallorca va presentar el seu retrat, obra de Sandra de Jaume, ubicat a la sala de plens de l'edifici, i el 2019 es va inaugurar el bust d'Aurora Picornell en el passeig des Molinar, dins el projecte «Mallorca té nom de dona».

Així mateix, coincidint amb l'aniversari luctuós, es duen a terme concentracions i homenatges a la seva figura i a les Roges del Molinar, reivindicant el seu llegat i compromís amb la democràcia i el feminisme.

⁶ Per a la biografia completa d'Aurora Picornell vegeu l'obra de David Ginard, *Aurora Picornell, de la història al símbol* (2a edició, 2023).

El 2022, un cop coneguda la notícia de la seva identificació a Son Coletes, el batle de Palma anuncià la intenció de declarar Aurora Picornell com a Filla Predilecta de Palma, si bé l'oposició política comunicà el seu vot contrari.

L'imaginari col·lectiu atribueix a Aurora la frase «Podeu matar homes, dones i nins, però, i les idees? amb quines bales matareu les idees?». Mai sabrem si va arribar a pronunciar o no aquestes paraules, però el seu simbolisme és evident, arribant a ser un lema de l'antifeixisme.

El text de la pedra de la memòria en homenatge a Aurora Picornell Femenias, escrit abans d'identificar el seu cos a Manacor, diu el següent:

AL MOLINAR VELL VISQUÉ
AURORA
PICORNELL FEMENIAS
NASCUDA 1912
DETINGUDA 19.7.1936
PRESÓ DE DONES
PALMA
ASSASSINADA 5.1.1937
PORRERES

Catalina Flaquer Pascual (passeig des Portitxol, es Molinar)

Catalina Flaquer Pascual va néixer a Capdepera l'any 1876, en el si d'una família republicana i anticlerical.

Des de jove va ser una persona interessada en la seva pròpia formació, amb gust per la lectura, i treballadora en l'obra de palma.

Es va casar el 1895 amb Rafel Pascual Melis, per la via civil, d'acord amb el seu tarannà lliurepensador i tingueren tres filles i un fill. Anys després es van separar i Catalina va anar a viure a Palma, al barri des Molinar, amb les seves filles.

L'any 1931 Catalina Flaquer, que havia estat propera a l'anarquisme, es va afiliar al Partit Comunista, sembla que per influència de Gabriel Picornell (Ginard, 2023, 55), i juntament amb les seves filles i Aurora Picornell dirigiren el Grup Femení del Radi de Palma del PCE, constituït el setembre del mateix any (Gari, 2019). Tanmateix, el nucli de dones comunistes a l'illa era reduït (Ginard, 2023, 58).

Catalina fou oradora en la primera celebració del 8 de març a l'illa, l'any 1934. Les seves intervencions, a diversos indrets de la ciutat, se van centrar en el significat de la diada i en les condicions de vida de la classe treballadora i les necessitats de les dones.

L'any 1936, concretament el dia 7 de març, Catalina va intervenir novament en la celebració del Dia de la Dona Treballadora al barri de Santa Catalina. Intervingueren diverses dones de partits del Front Popular, entre elles Pilar Sánchez del Partit Socialista, Aurora Picornell, Catalina i les seves filles del Partit Comunista, i Antònia Rigo de Unió Republicana. Totes elles varen reivindicar l'alliberament de la dona i destacaren la necessitat de crear una organització de caràcter feminista i antifeixista (Peñarrubia, 2018).

Pocs dies després del cop d'Estat i l'inici de la guerra, Catalina Flaquer i la seva filla Antònia foren detingudes i el dia 2 d'agost de 1936 entraren a la presó de Can Sales, on la mare quedà incomunicada per ordre del governador civil, García Ruiz (Gari, 2019).

Fou treta de presó la Nit de Reis de 1937, juntament amb les seves filles, Aurora Picornell i Belarmina González.

El seu cos va ser trobat al cementeri de Son Coletes, a Manacor, el 2021, i identificat i retornat als seus familiars a principis de 2023. Catalina i les seves filles foren enterrades a Capdepera.

El text de la pedra de la memòria en homenatge a Catalina, col·locada abans de la descoberta de les seves restes, assenyala erròniament el municipi de Porreres com a lloc d'enterrament.

AL MOLINAR VELL VISQUÉ
CATALINA
FLAQUER PASCUAL
NASCUDA 1876
DETINGUDA 2.8.1936
PRESÓ DE DONES
PALMA
ASSASSINADA 5.1.1937
PORRERES

Antònia Pascual Flaquer (passeig des Portitxol, es Molinar)

Antònia Pascual Flaquer va néixer l'any 1908 a Capdepera i era militant del Partit Comunista d'Espanya. Treballava com a brodadora a la casa Singer, a la plaça de Cort de Palma, i tot i no estar casada vivia amb Lluís Montero Ramírez, membre de les Joventuts Comunistes.

El 1934 va ser empresonada després de la Revolució d'Octubre, fet que no minvà el seu activisme, com mostraria la seva participació en actes polítics posteriors. Sabem que va participar en diversos mítings, com el Dia de la Dona Treballadora de 1936, juntament amb la seva mare, i que va presidir amb altres companyes de partits del Front Popular la mesa a la Casa del Poble amb motiu del 8 de març (Peñarubia, 2018, 26).

Va ser detinguda uns mesos després de l'inici de la guerra i reclosa a la presó de Can Sales, on ja hi havia la seva mare Catalina i la seva germana Maria. La seva fitxa carcerària afirma que sabia llegir i escriure i que no professava cap religió (Gari, 2019).

El text de la pedra de la memòria és el següent:

AL MOLINAR VELL VISQUÉ
ANTÒNIA
PASCUAL FLAQUER
NASCUDA 1903
DETINGUDA 28.12.1936
PRESÓ DE DONES
PALMA
ASSASSINADA 5.1.1937
PORRERES

Antònia Pascual Flaquer. Imatge extreta de *directa.cat*

Maria Pascual Flaquer (passeig des Portitxol, es Molinar)

Maria Pascual Flaquer, a l'igual que la seva mare i germana, va néixer a Capdepera l'any 1914, i estava afiliada al Partit Comunista d'Espanya. Treballava com a modista a San Antonio, una botiga de confecció ubicada a la plaça d'en Coll a Palma i estava casada amb Josep Julià, amb qui tenia una filla anomenada Natàlia (Capellà, 1986).

Quan va començar la guerra es va amagar a casa d'uns amics, també en es Molinar, fins que el dia 24 de novembre de 1936 va ser detinguda i empresonada a Can Sales com a presa governativa (Garí, 2019).

En el moment en què Maria es va amagar, la petita Natàlia va quedar a cura de la seva tia Magdalena, amb qui passejava per davant de l'amagatall de la mare, que segurament l'observava per algun finestró. Per detenir a Maria, un falangista es va guanyar la confiança de la nina, de només tres anys, i d'aquesta manera va arribar a l'amagatall.

La mateixa Nit de Reis en què un escamot de falangistes matà la mare, la tia i la padrina de Natàlia, el seu pare, Josep Julià, també era assassinat a Porreres.

El text de la pedra de la memòria és el següent:

AL MOLINAR VELL VISQUÉ
MARIA
PASCUAL FLAQUER
NASCUDA 1914
DETINGUDA 24.11.1936
PRESÓ DE DONES
PALMA
ASSASSINADA 5.1.1937
PORRERES

Josep Julià i Maria Pascual Flaquer. Imatge extreta de *fideus.com*

Selecció de textos per llegir durant la realització de la ruta

Ante la jornada del 8 de marzo. Jornada internacional de lucha para la mujer trabajadora

Nuestra Palabra, número 49, 3 de març de 1934, p. 4.

«¡8 de marzo!, jornada de lucha de todas las mujeres proletarias, que se manifiesta en ese día en todos los países capitalistas, contra el régimen de explotación a que están sometidas.

Nosotras, las mujeres de Baleares, no podemos quedar al margen de esa jornada tan importante, y máxime cuando nuestro país está en plena revolución y la situación económica de la clase trabajadora es tan precaria y miserable, hasta el extremo que nos hace imposible la vida.

La demostración palpable la tenemos con los hechos ocurridos días pasados en Bilbao, donde los principales protagonistas fueron mujeres obreras que, viendo sus hogares vacíos, sin un mendrugo de pan, se lanzaron a cogerlo en donde lo había. Se apoderaron de un cambión que iba cargado de tan precioso alimento, y asaltaron en otro sitio un almacén de comestibles.

(...) Debemos ligar a esa jornada del 8 de marzo todos aquellos problemas que nos afecten en estos momentos. Todos los radios del Partido y Juventudes deben cooperar en esa jornada, para que sea una verdadera jornada de lucha y de protesta.

¡Contra el fascismo asesino!
¡Contra el régimen capitalista que lo engendra!
¡Contra la guerra que se prepara!
¡Por la baja inmediata de las subsistencias!
¡Por el trabajo igual, salario igual!».

Aurora Picornell

Extret de Col·lectiu Aurora Picornell: *Aurora Picornell. Escrits 1928-1936*, Palma, 2017, pp. 133-134.

A las madres trabajadoras

Nuestra Palabra, 70, 26 de juliol de 1934, p. 2

«A todas vosotras, las que perdisteis vuestros hijos en la guerra de Marruecos, va dirigido este llamamiento. Tus hijos serán llamados a filas, “a defender la patria”. Una nueva matanza que ha comenzado en otros países, se extenderá por todo el mundo. Y tú, madre española, debes impedir que tus hijos marchen. ¿Qué le da la guerra a tus hijos? La muerte, en el mejor de los casos. Y los que regresan, ¿cómo vuelven? Mutilados, con taras físicas que le obligan a extender la mano en la calle, solicitando una limosna miserable.

Son especialmente los mutilados en la guerra los que han tenido que sufrir (ellos, que lo habían dado todo) la reacción social en los países capitalistas. De los veinte millones de heridos en la guerra mundial y de varios millones de miembros de las familias de soldados muertos en la guerra, solamente reciben pensión, bien miserable, por cierto, seis millones.

Es necesario que comprendáis la necesidad de luchar activamente contra la guerra, que sólo beneficia a los explotadores. No creáis que es tan difícil una nueva guerra en Marruecos. El gobierno Lerroux – Samper – Gil Robles, en nombre del imperialismo español, y representado por el coronel Capaz, ocupó Ifni. ¿Qué se propone? Explotar las riquezas de aquel territorio como sea. Será necesario luchar contra los indígenas, y para ello hacen falta soldados, soldados españoles que perderán allí su vida, al mismo tiempo que matan a otros hombres tan oprimidos como ellos.

Es preciso que estemos alerta. A la menor señal de alarma, realizad acciones y manifestaciones contra la guerra, luchad organizadamente contra ella.

Se ha celebrado en Madrid el primer Congreso Nacional de Mujeres contra la Guerra Imperialista y el Fascismo. Es necesario que vosotras forméis los comités de mujeres contra la guerra y el fascismo en vuestras localidades, barriadas y lugares de trabajo, las cuales permitirán al estallar la guerra transformarla en Revolución.

¡Abajo la guerra imperialista! ¡Abajo el fascismo!»

Maria Pascual

Extret de Col·lectiu Aurora Picornell: *Aurora Picornell. Escrits 1928-1936*, Palma, 2017, pp. 156-157.

Nota importante

Nuestra Palabra, 128, 26 de març de 1936, p. 2.

«Para conocimiento de la clase trabajadora en general, damos a continuación detalles de gestos e ingresos habidos con motivo de la Jornada del 8 de marzo, en la cual tomaron parte las distintas agrupaciones femeninas de izquierda de la localidad.

Ingresos: 180,65

Gastos: 81,85

Superávit: 98,80

Por las organizadoras de dichos actos se ha dispuesto, una vez cubiertos todos los gastos, el donar las pesetas sobrantes al camarada H. Quiñones que, como todos sabemos, se encuentra desde hace meses enfermo. Enfermedad ocasionada por las torturas y privaciones a que fue sometido brutalmente en la cárcel, por defender los intereses de la clase trabajadora.»

Por el comité, Antònia Pascual

Extret de Col·lectiu Aurora Picornell: *Aurora Picornell. Escrits 1928-1936*, Palma, 2017, pp. 248-249.

Altres recursos didàctics

Aurora Picornell

- Còmic
 - Parrón, Nina: *Aurora Picornell. Les bales no podran matar les idees*, Palma: Consell de Mallorca, Direcció Insular d'Igualtat i Diversitat, Departament de Presidència. Col·lecció «Mallorca té nom de dona», 2019 (1a edició), 2023 (2a edició revisada i actualitzada). Disponible en PDF.
- Selecció de textos
 - Col·lectiu Aurora Picornell: *Aurora Picornell. Escrits 1928-1936*, Palma, 2017.
- Bust d'Aurora Picornell (passeig des Molinar) i placa a la Petrolera.
- Obres de teatre
 - *Només quan plou* (Aina de Cos).
- Exposició temporal
 - *Aurora Picornell. Història i memòria*, organitzada per l'Institut Balear de la Dona i comissionada per David Ginard Féron.
- Ràdio
 - *Mujeres malditas*, de Radio 5 – RTVE (maig de 2019).
- Documental *Totes les Aurores*. Disponible a la web d'IB3:
https://ib3alacarta.com/video/destacat/0c278265-cfad-11ed-9c4e-a437725f29d4/aea6e02e-cfa8-11ed-9c4e-a437725f29d4?fbclid=IwAR0tYMQNm02DkfYbxJUdCobYkO_J8s8a9d5V-DhJbx5WYzNiDQxvpJY53JY.

Pilar Sánchez Llabrés

- Documental *Totes les causes, l'assassinat d'una dona desconeguda*. Quindrop, Consell de Mallorca i IB3, 2022. Disponible a la web d'IB3:
https://ib3.org/documentals?pl=1&cont=0040e225-0cfd-47e2-bee3-a4cbf58ed63d&fbclid=IwAR3zyLAdTmEdYSLy3VB2x_5GacIxY6bmEz_C7rLaksRDn-tsUvfo3KtCAJk.

Catalina Flaquer Pascual, Antònia Pascual Flaquer i Maria Pascual Flaquer

- Peñarrubia Marqués, Isabel: *Gabellines, de les primeres a emancipar-se*, Palma: Consell de Mallorca, Departament de Participació Ciutadana i Presidència, Direcció Insular d'Igualtat. Col·lecció «Mallorca té nom de dona», 2018. Disponible en PDF:
<https://web.conselldemallorca.cat/es/-/gabellines>.
- Arxiu *Totes les causes*, a disposició a la Direcció General de Memòria Democràtica.

Referències i selecció bibliogràfica d'ampliació

- AA.DD. (2020). *Personatges de la nostra història*, 5. Eivissa: Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.
- Bosch, Francesca (1987). *Aurora Picornell. La lluita mai no mor*. Palma: Nostra Paraula, Palma.
- Capellà Fornés, Llorenç (1986): «Natàlia Julià,... abans d'aprendre a jugar, ja li ensenyaren a perdre», *Memòria Civil* núm. 31. Disponible a <https://www.fideus.com/julianatalia%20-%20memoria.htm>.
- Capella Fornés, Llorenç (1989). *Diccionari Vermell*. Palma: Editorial Moll.
- Capellà, Margalida (2009). *Dones republicanes. Memòria de la guerra civil a Mallorca (1936-1939)*. Volum I. Palma: Lleonard Muntaner Editor.
- Capellà, Margalida (2010). *Dones republicanes. Memòria de la guerra civil a Mallorca (1936-1939)*. Volum II. Palma: Lleonard Muntaner Editor.
- Col·lectiu Aurora Picornell: *Aurora Picornell. Escrits 1928-1936*, Palma, 2017.
- García Martínez, Josefa (2014). *Memorias de una maestra republicana represaliada en Felanitx durante la guerra civil*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.
- Garí Salleras, Bartomeu (2019). *La repressió feixista a Mallorca durant la guerra civil i la postguerra (1936-1945)*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.
- Ginard Féron David. *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Història orals del Moviment obrer a les Balears*. 3 volums. Palma: Documenta Balear.
- Ginard Féron, David (2011). *Dona, guerra civil i franquisme*. Palma: Documenta Balear.
- Ginard Féron, David (2005). *Matilde Landa: de la Institución de Libre Enseñanza a las prisiones franquistas*. Madrid: Flor del Viento.
- Ginard Féron, David (2011). «Entre el castigo y la redención. Las mujeres encarceladas en las Islas Baleares (1936-1943)», *Studia Historica. Historia contemporània*, 29, pp. 237-266.
- Ginard Féron, David (2023). *Matilde Landa: El compromiso y la tragedia (1904-1942)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Ginard Féron, David (2023): *Aurora Picornell, de la historia al símbol* (2a ed.). Documenta Balear.
- Graña, Isabel (2008). *Maria Mayol i el Foment de la Cultura de la Dona*. Palma: Documenta Balear.
- Pascual, Aina, Llabrés, Jaume (coords.). (1999). *Dones i èpoques: aproximació històrica al món de la dona a les Illes Balears*. Palma: Olañeta.
- Peñarrubia Marqués, Isabel (2018): *Gabellines, de les primeres a emancipar-se*. Consell de Mallorca, Departament de Participació Ciutadana i Presidència, Direcció Insular d'Igualtat. Col·lecció «Mallorca té nom de dona».
- Peñarrubia, Isabel (2008). *Moviment feminista i sufragi a Mallorca (segle XX)*. Palma: Documenta Balear.
- Suárez, Manel (2018). *La vaga de les collidores d'oliva de Calvià el 1932*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.
- Tugores Manresa, Antoni (2011). *Víctimes invisibles. La repressió de la dona durant la Guerra civil i el franquisme a Mallorca*. Associació Cultural Editorial Tria.
- Tugores Manresa, Antoni (2017). *Moriren dues vegades*. Palma: Lleonard Muntaner.

Webgrafia

- Govern de les Illes Balears, associació Memòria de Mallorca. *Mapa de les fosses comunes de Mallorca*, 1a part (actualitzat abril 2016), http://www.illesbalears.cat/sites/memoria/ca/documentacia_mapa_de_fosses_mallorca/.
- Govern de les Illes Balears (2023), *Mapa interactiu de la Memòria*, <https://ideib.caib.es/memoria/>.
- Aranzadi, Biomics (2019). *Informe de identificación de Juana Vaño Morales. Exhumación en el cementerio de Calvià, Mallorca*. GOIB - Conselleria de Cultura, Participació i Esports. Disponible a la plana web de la Direcció General de Memòria Democràtica del GOIB, http://www.caib.es/sites/memoria/ca/n/fossa_del_cementiri_de_calvia_juana_baao_morales/?mcont=122612.